

ЖЕРГІЛІКТЕНДІРУДЕН БАС ТARTY «ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КІШІ ҚАЗАН» РЕВОЛЮЦИЯЛЫҚ САЯСАТЫН КҮШТЕП ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ (1920-1930 жж.)

Асанова Гульмира Кабыланкызы^{1*}

¹тарих ғылымдарының кандидаты, PhD Астана Халықаралық университеті, Қазақстан, Астана, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, e-mail: agk569@mail.ru

*Автор-корреспондент

Андатпа. 1920-1930 жылдары Қазақстанда басқару және қоғамдық өмірдің барлық салаларында титулды ұлттың рөлін күшейтуге бағытталған жергіліктендіру (қазақтандыру) саясаты жүргізілді. Бұл саясат кеңес өкіметінің ұлттық саясат саласындағы кең ауқымды стратегиясының бір бөлігіне айналды. Қазақстан - көпұлтты республикалардың бірі ретінде – осы саясатты іске асырудың тәжірибе алаңы болды. *Зерттеу мақсаты мен міндеттері:* жергіліктендіру саясатының алғышарттарын, мақсаттарын және іске асыру әдістерін зерделеу; қазақ интеллигенциясы мен өлкелік партия басшылығы арасындағы қайшылық себептерін анықтау; жергіліктендіру саясатының тоқтатылу себептері мен салдарын талдау. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында Қазақстандағы жергіліктендіру саясатының алғышарттары, мақсаттары, әдістері мен ерекшеліктері анықталды: бұл саясаттың жүзеге асырылуы қайшылықты сипатта болды – ұлттық дамуды ресми түрде қолдай отырып, кеңестік билік оны идеология шеңберінде бақылауға және шектеуге ұмтылды; өлкелік партия ұйымындағы қарсылықтың себептері мен сипаты анықталды: ұлттық кадрлардың жергіліктендіру мақсаттары мен жүзеге асырылу әдістеріне қатысты ұстанымдары «ұлтшылдық» көрінісі ретінде бағаланды; жергіліктендіру мен кейінгі саяси қуғын-сүргін арасындағы байланыс анықталды: «Кіші Қазан» саясаты аясында кеңес үкіметіне қарсы саяси қарсыластар анықталып, жаппай қуғын-сүргінге ұшырады; 1920-1930 жылдардағы жергіліктендіру саясаты аясында қазақ халқы елеулі шығындар мен жарақаттарға ұшырады, олардың салдары ұрпақтан ұрпаққа жалғасып отыр; тарихи жады бұрмаланды – ондаған жылдар бойы ұлттық болмыс, мәдениет, дәстүр мен тілді ұстанған қуғын-сүргінге ұшыраған қайраткерлердің үлесі айтылмай келді, бұл олардың тарихтағы рөлін әділ бағалаудың жоғалуына әкелді. *Қорытынды.* Жергіліктендіруді зерттеу мемлекеттік құрылым мен мәдени әртүрлілікті сақтау арасындағы тепе-теңдіктің маңызын, сондай-ақ көпэтносты қоғам жағдайында ұлттық бірегейлікке құрметпен қарау қажеттігін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Қазақстан; «Кіші Қазан»; ұлттық саясат; жергіліктендіру.

Алғыс. Бұл жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында BR24993057 «Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының негізгі

базалық категориялары мен ішкі санаттарын және оларды толық ақтау үдерістерін іргелі зерттеу» жобасы шеңберінде қаржылық қолдаумен орындалды.

МРНТИ 03.20

ОТКАЗ ОТ КОРЕНИЗАЦИИ, КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ФОРСИРОВАННОЙ РЕАЛИЗАЦИИ РЕВОЛЮЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ «МАЛЫЙ ОКТЯБРЬ В КАЗАХСТАНЕ» (1920-1930 ГГ.)

Асанова Гульмира Кабыланкызы^{1*}

¹Кандидат исторических наук, PhD, Международный университет Астана, Казахстан, Астана, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, e-mail: agk569@mail.ru

*Автор-корреспондент

Аннотация. В 1920-1930-е годы в Казахстане проводилась политика коренизации, направленная на усиление роли титульной нации в управлении и во всех сферах общественной жизни. Эта политика стала частью более широкой стратегии Советской власти в области национальной политики. Казахстан, как одна из ключевых многонациональных республик, стал полем для экспериментов по внедрению этой политики. *Цель и задачи исследования* – изучить предпосылки, цели и методы реализации коренизации; выявить причину дискуссии между представителями казахской интеллигенции и партийным руководством; определить причины и последствия сворачивания коренизации. *Результаты.* В ходе проведенного исследования выявлены предпосылки, цели, методы и особенности реализации политики коренизации в Казахстане: её реализация носила противоречивый характер, формально поддерживая национальное развитие, советская власть на деле стремилась контролировать и ограничивать его рамками идеологии; определены причины и характер противостояния в краевой парторганизации: позиция национальных кадров по вопросу о целях и методах реализации коренизации трактовалась как проявление «национализма»; установлена связь между политикой коренизации и последующими репрессиями: в ходе коренизации как части политики «Малого Октября», были выявлены политические оппоненты советской власти, подвергшиеся массовым репрессиям; в контексте политики коренизации в Казахстане в 1920-1930-е годы народ понёс значительные потери и травмы, имевшие долгосрочный межпоколенный характер; была искажена историческая память - десятилетиями вклад репрессированных деятелей – носителей национальной идентичности, культуры, традиций и языка – замалчивался, что привело к утрате справедливой оценки их роли в истории. *Заключение.* Изучение коренизации позволяет понять, насколько важны баланс между государственным строительством и учетом культурного многообразия, а также необходимость уважения к национальной идентичности в условиях многоэтнического общества.

Ключевые слова: Казахстан; «Малый Октябрь»; национальная политика; коренизация.

Благодарность. Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан в рамках программно-целевого финансирования BR24993057 «Фундаментальное исследование основных базовых категорий и подкатегорий жертв политических репрессий в Казахстане и процессы их полной реабилитации».

IRSTI 03.20

THE ABANDONMENT OF INDIGENIZATION AS AN INTEGRAL COMPONENT OF THE FORCED IMPLEMENTATION OF THE «SMALL OCTOBER IN KAZAKHSTAN» (1920S-1930S)

Gulmira K. Assanova^{1*}

¹Candidate of Historical Sciences (PhD), Astana International University, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, e-mail: agk569@mail.ru

*Corresponding author

Abstract. In the 1920s–1930s, the policy of korenizatsiya was implemented in Kazakhstan with the aim of strengthening the role of the titular nation in governance and all spheres of public life. This policy became part of a broader strategy of the Soviet government in the field of national policy. As one of the key multiethnic republics, Kazakhstan became a testing ground for the implementation of this approach. *Goals and objectives.* To examine the prerequisites, goals, and methods of implementing korenizatsiya; to identify the causes of the conflict between representatives of the Kazakh intelligentsia and the party leadership; and to determine the reasons for and consequences of the policy's eventual reversal. *Results.* The study identified the prerequisites, goals, methods, and features of the implementation of korenizatsiya in Kazakhstan. Its execution was contradictory: while formally supporting national development, the Soviet authorities in reality sought to control and restrict it within ideological boundaries. The causes and nature of opposition within the regional party organization were also revealed: the position of national cadres regarding the goals and methods of korenizatsiya was interpreted as a manifestation of «nationalism». A connection was established between the policy of korenizatsiya and subsequent political repressions: as part of the «Small October» policy, political opponents of Soviet power were identified and subjected to mass repression. In the context of korenizatsiya in Kazakhstan during the 1920s-1930s, the people suffered significant losses and traumas, which had long-term intergenerational effects. Historical memory was distorted - for decades, the contributions of repressed figures-bearers of national identity, culture, traditions, and language - were silenced, leading to a loss of fair historical assessment of their role. *Conclusions.* Studying korenizatsiya allows us to understand the importance of balancing state-building with the preservation of cultural diversity, as well as the need to respect national identity in a multiethnic society.

Keywords: Kazakhstan; «Small October»; national policy; korenizatsiya.

Acknowledgments. This work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the program-targeted funding project BR24993057 «Fundamental Study of the Main Basic Categories and Subcategories of Victims of Political Repressions in Kazakhstan and the Processes of Their Full Rehabilitation».

Кіріспе

XX ғасырдың 1920-1930 жылдарындағы Қазақстандағы жергіліктендіру (коренизация) саясатының тарихи тәжірибесін зерттеу қазіргі ұлттық жаңғыру процестерінің себеп-салдарлық байланыстарын және қазіргі қазақ бірегейлігінің бастауларын түсінуге мүмкіндік береді. Сол кезеңде өзекті болған көптеген мәселелер (тіл, дәстүрлер, мәдени мұра, тарих және т.б.) бүгінгі таңда да, әсіресе еліміздің мәдени әртүрлілігі жағдайында өзінің маңыздылығын жойған жоқ. Тарихи контексті білу этностар арасындағы толеранттылық пен өзара құрметті қалыптастыру үшін маңызды деп есептейміз. Осы тұрғыдан алғанда, жергіліктендіруден бас тарту және оның себеп-салдарлық байланыстарын зерттеу отандық тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. Бұл мәселенің өзектілігі 1920 жылдардың екінші жартысында басталған жергіліктендіру бағытының тежелуі өздігінен жүрген процесс емес, ол Ф. Голощекиннің Қазақстанды радикалды трансформациялауға бағытталған «Кіші Қазан» саясатының тікелей құрамдас бөлігі болғандығымен негізделеді. Жергіліктендіру идеяларынан бас тарту ұлттық кадрлардың мемлекеттік және партиялық басқарудан жаппай шеттетілуіне жол ашты. Сол кезеңдегі ұлттық элита (С. Сәдуақасов, т.б.) мен өлкелік партия ұйымы арасындағы идеялық қайшылықтар кеңестік ұлттық саясатының ішкі қайшылықтарын айқын көрсетті. Бұл тарихи кезеңді объективті зерделеу мемлекеттік институттар мен ұлттық бірегейліктің қалыптасу тарихын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеудің объектісі – XX ғасырдың 1920–1930 жылдарындағы Қазақстандағы жергіліктендіру және «Кіші Қазан» саясатының жүзеге асырылу процесі. Зерттеудің пәні – жергіліктендіру бағытынан бас тартудың себептері, жүзеге асырылу тетіктері және оның «Кіші Қазан» революциялық концепциясымен өзара байланысы мен салдары.

Әдістер мен әдістеме

Осы зерттеудің стратегиясы ретіндегі методологияның негізін тарихи-генетикалық (жергіліктендірудің пайда болуын, дамуын және тоқтатылуын талдау) мен жүйелілік тәсілдер (жергіліктендіруді жалпы ұлттық және кадр саясатының құрамдас бөлігі ретінде зерделеу) құрайды. Жергіліктендіру үдерісін тереңірек зерттеу үшін тарихи, әлеуметтанулық және саясаттанулық әдістер кешені қолданылды, бұл осы күрделі әрі қайшылықты процестің құжаттық базасын да, әлеуметтік-мәдени аспектілерін де қамтуға мүмкіндік берді. Зерттеу әдістері ретінде мынадай нақты ғылыми әдістер пайдаланылды: салыстырмалы-тарихи әдіс; архивтік дереккөздерді талдау (партия съездерінің,

конференцияларының құжаттары, қаулылар, хат-хабарлар, баяндамалар, есептер және т.б.); тарихнамалық талдау (әр түрлі авторлардың жергіліктендіру мәселесіне қатысты көзқарастарын зерттеу); контент-талдау (1920–1930 жылдардағы баспасөз жарияланымдары мен насихат материалдарын талдау); сапалық әдістер (оқиғаға қатысушылардың естеліктерін пайдалану, сол кезеңдегі қазақ зиялыларының жеке өмірбаяндарын зерттеу); сандық әдістер (статистикалық мәліметтерді, есеп беру деректерін және т.б. пайдалану).

Зерттеу кешенді дереккөздерге негізделген, олардың қатарында: архив материалдары, партия ұйымдарының құжаттары мен үкімет шешімдері, Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының қолжазбалар мен сирек кітаптар қорының материалдары, сондай-ақ Қазақстандағы ұлт мәселесі мен жергіліктендіруге қатысты қолжазбалар мен сирек кітаптардың электронды қоры, құжаттар мен материалдар жинақтары, стенографиялық есептер, есепке арналған материалдар мен резолюциялар.

Талқылау

Ғалымдар жергіліктендіру (коренизация) саясатын методологиядағы, ғылыми тәсілдердегі, идеологиялық конъюнктурадағы өзгерістер мен дереккөздердің қолжетімділігіне байланысты әртүрлі кезеңдерде қарастырған. Осыған орай, бұл мәселе көбінесе XX ғасырдың басындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихтың әртүрлі мәселелерін қарастырған еңбектер контекстінде зерттелгенін айтқан жөн. Олардың қатарында «Кіші Қазан» саясатын жүзеге асыру, ұлт саясаты, демографиялық тарих, мәдени революция, репрессия саясаты және т.б. мәселелер бар.

Қазақстандағы жергіліктендіруді зерттеу тарихнамасында хронологиялық тұрғыдан теориялық-методологиялық тәсілдерімен бір-бірінен ерекшеленетін үш кезеңді бөліп көрсетуге болады: кеңестік, посткеңестік және қазіргі заманғы кезеңдер.

1. Кеңестік тарихнама (1920–1980 жылдар) жергіліктендіруді негізінен лениндік ұлт саясатының жүзеге асырылуы ретінде позитивті қырынан қарастырды. Кеңестік тарихнамада жергіліктендіру мәселесі бойынша екі бағыт нақты байқалады. Біріншісі – мемлекеттік қайраткерлердің, шенеуніктердің және басқа да ресми тұлғалардың еңбектерімен көрініс тапқан консервативті, ресми бағыт. Бұл еңбектерде билік өкілдері мен ұлттық лидерлер арасындағы қайшылықтар, сондай-ақ жергіліктендіруді жүргізудегі тоталитарлық режимнің жіберген қателіктері ішінара аңғарылады (Ф. Голощекин, Л. Мирзоян, Х.Ш. Амрин, Е.И. Князева, М. Ряднин). Екінші бағыт — демократиялық бағыт, ол қоғам және мемлекет қайраткерлерінің, қазақ ұлттық зиялылары өкілдерінің сөйлеген сөздерімен және жарияланымдарымен сипатталады (Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Тынышбаев, С. Қожанов, С. Сәдуақасов, Н. Нұрмақов, Т. Рысқұлов және б.). XX ғасырдың басындағы жарияланымдардың осындай әртүрлі сипатта болуы жергіліктендіру әдістері мәселесіндегі идеялық келіспеушіліктерге байланысты туындаған. Бұл жағдай мәселеге қатысты түрлі позицияларды, әртүрлі көзқарас қырларын, сондай-ақ

осы еңбектер жарық көрген қоғамдық-саяси ахуал мен интеллектуалдық ортаны тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Идеологиялық бақылау жағдайында жергіліктендіру саясатының қайшылықтарын, шектеулерін, қателіктері мен салдарларын сын тұрғысынан пайымдау мүмкін болмады. Осы кезеңдегі еңбектерде жергіліктендірудің прогрессивті сипаты, атап айтқанда: ұлттық кадрларды даярлау, қазақ тілінің қолданыс аясын кеңейту, жергілікті элитаны дамыту және т.б. мәселелер баса көрсетілді. Мұндай зерттеулердің қатарына мына еңбектер жатады: А.Г. Сарманаев «Политика большевиков в Казахстане» (1957); И.Е. Бородин «Социалистическое строительство в Казахстане» (1961); А.П. Кучкин «Советизация казахского аула (1926–1929 гг.)» (1962); О.И. Чистяков «Коренизация государственного аппарата национальных районов в первые годы Советской власти (по материалам национальных районов Среднего Поволжья)» // Правоведение. 1965, № 1; К.Н. Бекмаметов «Казахская интеллигенция в 1920–1930 годы» (1970); А.С. Мусин «Национальная политика советского государства» (1975); С.З. Зиманов «Ленин и национальная государственность в Казахстане» (1976), «Национальная государственность и сближение наций» (1983), «Теоретические вопросы советского национально-государственного строительства» (1987); Т.А. Ағдарбеков «Проблемы национально-государственного строительства в Казахстане (1920–1936 гг.)» (1990).

Посткеңестік кезең (1990–2000 жылдар). Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін кеңестік мұраны қайта қарау үдерісі басталды. Осы кезеңдегі зерттеулер десталинизацияға ұмтылумен және ұлттық бірегейлікті іздеумен сипатталады. Тарихшылар репрессия, ассимиляция мәселелеріне, сондай-ақ жергіліктендіруді жүзеге асыру тетіктеріне баса назар аударып, кеңестік ұлт құрылысы саясатының қайшылықтары мен кемшіліктерін ашып көрсетті. Осындай зерттеулердің қатарында мына еңбектер бар: Ж.Б. Абылхожин «Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации традиционной структуры Казахстана 1920–1930-е годы» (1991); Аманжолова Д. Партия «Алаш»: история и историография (1993); Казахский автономизм и Россия. История движения «Алаш» (1994); М. Койгельдиев «Алаш козгалысы» (1995); К. Нұрпейіс «Алаш и Алашорда» (1995); М.Х. Асылбеков, Ә.Ж. Ғалиев «Историко-демографические аспекты коренизации в Казахстане» (1998); Е.Б. Сыдықов «Российско-казахстанские отношения на этапе становления тоталитарной системы» (1998).

Қазіргі заманғы зерттеулер (2010 жылдардан — қазіргі уақытқа дейін). Қазіргі тарихшылар мен саясаттанушылар жергіліктендіруге (коренизация) күрделі, көпқырлы феномен ретінде қарайды. «Кіші Қазан» саясатын, соның ішінде жергіліктендіруді жүзеге асырудың түрлі аспектілері мынадай еңбектерде қарастырылған: Д. Қойшыбаев «Национальные кадры и политика коренизации в Казахстане (1920-1930-е годы)» (2017); М.С. Қайратов «Политика коренизации в Казахстане: мифы и реальность» (2010); Г.Н. Смайылов «История Казахстана в контексте коренизации» (2015); И.В. Анисимова «Становление советской власти в Казахстане и реализация политики коренизации административного аппарата в 1920-1926 гг.» (2017); С.Ш. Қазиев «Советская национальная

политика и проблемы доверия в межатнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы)»; С.М. Әкімбеков «Казахи между революцией и голодом» (2021); Д. Аманжолова «Советский проект в Казахстане: власть и этничность. 1920-30 е гг.» (2021). Бұл зерттеулерде КСРО-ның басқа аймақтарымен салыстырмалы талдау жасауға, сондай-ақ жергіліктендіруді ұлт құрылысы, ұлттық зиялылардың қалыптасуы, тілдің рөлі, этникалық сипат пен жалпы ұлт саясаты контекстінде қарастыруға баса назар аударылады. Қазіргі заман тарихшыларының еңбектерін жергіліктендіру саясатын жаңа методологиялық тұрғыдан концептуалды түрде қайта пайымдау ортақ арнаға біріктіреді. Қазіргі зерттеулердің негізгі бағыттары – жергіліктендірудің ұлттық бірегейлікке әсері, ұлттық республикалардағы орталық биліктің саясаты, сондай-ақ оның посткеңестік бірегейлік контекстіндегі ұзақ мерзімді салдарлары болып табылады.

Жергіліктендіруді «Кіші Қазан» саясатының бағыттарының бірі ретінде зерттеудің жаңа кезеңі елімізде Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Қ. Тоқаевтың бастамасымен 2020 жылы Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссияның құрылуымен басталды. 1920–1930 жылдардағы тарихты жан-жақты зерделеу барысында ғылыми айналымға жаңа дереккөздер енгізіліп, қуғын-сүргіннен зардап шеккендер мен олардың ұрпақтарының естеліктері жиналды. Бұл өз кезегінде, кезінде тарихта және ресми құжаттарда объективті көрініс таппаған кейбір тарихи оқиғалар мен үдерістерді концептуалды түрде қайта пайымдауға мүмкіндік береді.

Осылайша, Қазақстандағы жергіліктендіру тарихнамасы тек ғылыми қызығушылықтарды ғана емес, сонымен бірге қоғамда орын алған идеологиялық трансформацияларды да көрсетеді. Идеологияланған ұстанымнан сын тұрғысынан талдау мен қайта пайымдауға көшу – отандық тарихтың осы бір түйінді кезеңіне деген ғылыми көзқарастар эволюциясының сипаты осындай.

Нәтижесі

1917 жылғы революциядан кейін ұлт мәселесі ең түйінді әрі өткір саяси және идеологиялық сын-қатерлердің біріне айналды. Бұрынғы Ресей империясы халықтары мен жаңа билік арасындағы қарым-қатынас мәселесі өте өткір тұрды, көптеген халықтар автономияға ұмтылды. КСРО халықтардың өзін-өзі билеу құқығын ресми түрде жариялағанымен, іс жүзінде кеңес өкіметі орнағаннан кейін жаңа мемлекеттің аумақтық тұтастығын сақтап қалуға тырысты. Өзін-өзі билеу туралы орындалмаған уәделер, большевиктердің интернационализмі мен халықтардың ұлттық тәуелсіздікке ұмтылысы арасындағы қайшылықтар, экономикалық қиындықтар, қуғын-сүргін және орталықтандырылған бақылау ұлттық республикалар мен кеңес билігі арасында сенімсіздік, наразылық және идеялық келіспеушіліктер тудырды. Осыған байланысты, 1921 жылғы 25 маусымда өткен 3-ші Бүкілқырғыз (Бүкілқазақ) партия конференциясында белгілі қазақ мемлекеттік қайраткері С. Сәдуақасов былай деп баса көрсетті: «...коммунистердің сөзі мен ісі әрдайым бір жерден шыға бермейді. Көптеген резолюциялар қабылданады, бірақ олар іс жүзінде асырылмайды. Ұлт мәселесі

бойынша көптеген декреттер шығарылды, бірақ олар орындалмай отыр» (ҚРПА, 139-қ. 1-т. 14-іс. 18-п. Р.139).

Осындай жағдайда халықтарды өз жағына тартудың идеологиялық және тактикалық құралы ретінде жергіліктендіру (коренизация) саясаты қолға алынды. Бұл саясат социализм идеяларын этникалық әртүрлілікті мойындаумен ұштастырып, ұлттық бірегейлікке деген құрмет пен танымды білдірді. Большевиктер үшін, патша өкіметіне қарағанда, өздерінің халықтардың өзін-өзі билеуін, мәдениеті мен тілін қолдайтынын көрсету маңызды болды.

Жергіліктендірудің идеологиялық негізі ретінде 1917 жылғы 15 қарашада жарияланған Ресей халықтары құқықтарының декларациясы танылды (Декреты Советской власти, 1957: 39-41). Кейіннен жергіліктендіру идеологиясы партия және кеңес басшыларының еңбектерінде одан ары дамытылды. РК(б)П-ның XII съезінде (1923 жылғы сәуір) жасаған «Ұлт мәселесі туралы» баяндамасында И. Сталин жергіліктендіру саясатының негізгі принциптері мен міндеттерін былайша тұжырымдады: «...Республикалардағы Кеңес өкіметі түсінікті әрі жақын болуы үшін, біздегі Кеңес өкіметі тек орыстық қана емес, сонымен бірге ұлтаралық сипатқа ие болуы үшін, ...тек мектептер ғана емес, сонымен қатар барлық мекемелер, партиялық және кеңестік барлық органдар бірте-бірте ұлттандырылуы қажет. Олар бұқара халыққа түсінікті тілде жұмыс істеп, аталған халықтың тұрмыс-тіршілігіне сәйкес келетін жағдайларда қызмет етуі тиіс» (Двенадцатый съезд РКП(б)... Стенографический отчёт, 1968: 492).

РК(б)П-ның XII съезінің «Ұлт мәселесі туралы» қаулысымен (1923 жылғы сәуір) жекелеген республикалардың құқықтары мен міндеттерінің теңдігін қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдау ұсынылды (Бұл да сонда: 695). Аталған құжатта мынадай қажеттіліктер қаулы етілді: білім беру, курстар ұйымдастыру, партия мен мемлекеттік аппаратқа ұсыну (выдвижение) арқылы ұлттық кадрларды даярлау және оларға қолдау көрсету; ұлттық республикаларда іс қағаздарын жүргізу мен оқытуда ана тілін қолдану талабы; орыс емес халықтарға қатысты ұлыдержавалық шовинизммен күрес жүргізу.

И. Сталиннің 1923 жылғы 12 маусымда өткен Ұлттық республикалар мен облыстардың жауапты қызметкерлерімен РК(б)П Орталық Комитетінің IV кеңесінде жасаған «Партияның XII съезінің ұлт мәселесі бойынша резолюциясын жүзеге асыру жөніндегі практикалық шаралар» атты баяндамасында жергіліктендіру саясатын іске асырудың, соның ішінде жергілікті халықтар арасында білім беруді, мәдениетті, шаруашылық құрылысын және кадрлық жұмысты дамытудың практикалық шаралары егжей-тегжейлі қарастырылды (ВКП(б) в резолюциях..., 1940: 527-530).

Осылайша, РК(б)П-ның XII съезінің «Ұлт мәселесі туралы» қаулысы (1923 жылғы сәуір) жергіліктендіру саясатына негіз салған басты партиялық құжатқа айналды. Сондай-ақ бұл құжат жергіліктендірудің саяси мақсаттарын айқындап, халықтардың даму деңгейлерін теңестіру, олардың шаруашылық, мәдени және саяси теңсіздігін жою және жаңа социалистік аппарат құру міндетін алға қойды.

Жергіліктендіру (коренизация) саясатын жүзеге асыру

Жергіліктендіру саясатынның бірінші кезеңі. Жергілікті халықтардың өкілдерін басқаруға тарту бағытындағы алғашқы қадамдар 1920 жылы Қырғыз (Қазақ) АКСР құрылуымен сәйкес келеді. 1920-1922 жылдары жергілікті халықты партиялық және кеңестік жұмысқа тартуға бағытталған партиялық құжаттар қабылданды.

РК(б)П-сы Орталық комитетінің деңгейінде жергілікті ұлттардың республикалардың партиялық, мемлекеттік және шаруашылық өміріне қатысуын күшейтуге бағытталған «ұлттық мәселе бойынша» (1923 жылғы сәуір) РКП (б) XII съезінің партиялық шешімдерін қабылдау жергіліктендіру (коренизация) саясатының ресми бастамасы болып саналды.

1923 жылы 22 қарашада қабылданған «Қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу туралы ҚАКСР ОАК Жарлығы» Қазақстанда жергіліктендіру саясатын бастаған жергілікті маңызы бар құжат болды. Осы қаулыға сәйкес 1924 жылғы қаңтар-шілде аралығында Қазақ болыстарындағы барлық ресми іс жүргізу ана тіліне аударылуы тиіс еді (В братском единстве народов СССР., 1972: 128-130). «Біз өз ұйымдарымызды халықпен өз тілінде тіл табыса алатындай етіп құруымыз керек» (Ряднин, 1928: 35).

1926 жылдың екінші тоқсанына дейін созылған бірінші кезеңде жергіліктендіру жұмыстары *пайыздық мөлшерлеме* әдісімен жүргізілді. Бұл әдістің мәні осы мекеме үшін, мекемелер тобы үшін штаттық құрамның пайыздық мөлшерлемесі анықталды, оны жергілікті ұлт қызметкерлері иеленуі керек. Жұмыс атқару комитеттері жанындағы арнайы комиссиялар арқылы жүргізілді. Мұндай әдіс қазақ емес ұлттың әрбір қызметшісін ертеңгі күнге үреймен қарауға мәжбүр етті, өйткені қажет болған жағдайда өз орнын босатуға тура келді. Әрине, бұл тәсіл ұлтаралық келіспеушілікті тудырды. Мұндай жағдайда мекеме басшылары талап етілетін пайыздық мөлшерді толтыру мақсатында қазақтарды өз мекемесіне қызметкер табу оңай болатын лауазымға тартты. Ал қазақ халқы арасында мекеменің іс қағаздарын жүргізуге көшуі іс жүзінде тәуелді болатын лауазымдарды ауыстыру үшін даярланған лауазымдар өте аз болғандықтан, белгілі бір пайыздық норманы орындау туралы тапсырма қазақтарды төменгі қызмет көрсететін лауазымдарға (тазалаушы, күзетші, таратушы және т.б.) тарту есебінен жүзеге асырылды. Мекеме қызметкерлері құрамының мөлшерін қазақтар осылай толтырған кезде, жергіліктендіру мөлшері орындалғанмен, бірақ бұл ретте негізгі мақсатқа қол жеткізілмеді. «Егер мекемеде қазақтардың 50%-ы болса, бірақ келуші қазақпен қазақ тілінде емес, ол үшін мүлдем түсініксіз тілде, және ауылдағы кеңестерге орыс тілінде хат жазса, онда бұл сөздің толық мағынасында жергіліктендіру емес. Ал көрсетілген әдіспен жергіліктендіру кезінде бұл дәл осылай болып шығады» (Ряднин, 1928: 35-36). Бұл тәсілмен жергіліктендіру мақсаттарына қол жеткізу мүмкін емес. ҚазОАК-нің екінші сессиясы қазақ халқы тұратын аудандардағы штаттардың 100% және аралас халқы бар аудандарда 50%-жергіліктендіруді талап етті (Социалистическое строительство в Казахстане, 1962: 195).

Жергіліктендіру барысында, бұл саясаттың баяу жүруіне себеп болған қиындықтар туындады, соның ішінде жергілікті білімді кадрлардың

айтарлықтай болмауы, жаппай сауатсыздық, кейбір басшылардың елемейі және қарсылығы, ең бастысы, ұлтаралық келіспеушіліктер көріністері болған. Нәтижесінде, жергіліктендірудің бірінші кезеңінің соңына қарай 1927 жылғы 1 қаңтарға еңбек салалары бойынша барлық жұмысшылар мен қызметшілер 215 972 болды, оның ішінде қазақ ұлты 66 347, бұл 30,7 % құрады (Сол жерде: 236). Жергіліктендірудің қажетті деңгейіне қол жеткізу мүмкін болмады.

Жергіліктендіру: Қазақ өлкелік партұйымындағы дискуссия

1925 жылғы қыркүйекте Қазақстан КП(б) ОК бірінші хатшысы лауазымына Ф. Голощекинді тағайындауға байланысты, жергіліктендіру саясатында өзгерістер орын алды. 1926 жылы 20 мамырда ҚазОАК Президиумы пайыздық жергіліктендіруды сынға алып, айыптады және істерді Жұмысшы-шаруа инспекциясының Халық Комиссариатына тапсыра отырып, жергіліктендіру комиссиясын таратты. Ф. Голощекин партаппараттағы кадрларды іріктеу Одақтық Орталық комитеттің құзыреті деп санап, тек мемлекеттік және кеңестік аппаратты жергіліктендіруді талап етті.

5-ші сайланған ҚазОАК-ң 3-ші сессиясында (1926 ж. 3-8 желтоқсан) өз баяндамасында ҚазОАК Төрағасы Ж. Мыңбаев «екі жарым жыл ішінде (1923-1926 Ж. Ж.) біздің мемлекеттік аппаратты жергіліктендіру бойынша жұмыс оның табысты жұмыс етуін қамтамасыз ете алмайтын тәсілмен жүргізілді» деп баяндады» (3-я сессия КазЦИК, 1926: 10-11). БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті Бюросының мүшелері С.Сәдуақасов пен Ж. Мыңбаев функционалдық жергіліктендіруге көшуге қарсы шығып, аппаратты қазақ қызметкерлерімен жасақтау жөніндегі жұмысты аяқтауды талап етті.

1927 жылы қарашада республикадағы ұлтаралық қатынастарға арналған VI Бүкілқазақ конференциясы өтті. Одақтық Орталық Комитеттің өкілі Андреев елдегі партияға қарсы оппозициямен күресу туралы баяндама жасап, партияның Қазақ өлкелік комитеті Бюросының мүшелері Сәдуақасов, Мыңбаев және Сұлтанбековты сынға алып, оларды ұлтшылдар деп айыптады (Джандосов, 1999: 56-57). «Катал» ұстаным жақтаушыларының қысымымен БК(б)П-ң VI Бүкілқазақ конференциясы ұлттық коммунистерді айыптады. С. Сәдуақасов, Ж. Мыңбаев пен Сұлтанбеков бюро құрамынын шығарылды (VI Всеказакская конференция ВКП(б), 1927: 12). Осыған орай, белгілі алаштанушы М. Қойгелдиев, «КазОАК Төрағасы Ж. Мыңбаев пен республиканың Халық ағарту комиссариаты, «Еңбекші қазақ» газетінің бас редакторы С. Сәдуақасов пен С. Ходжановқа ауылдың байларына жанашырлық, партиялық кеңес аппаратының жергіліктендіру саласында тамыр жайуы, топтық күреске бейімділігі туралы тағылған айыптардың негізі жоқ. Әрқайсысының және үшеуінің де объективті ұстанымдары қазақ саяси элитасының идеялық ізденістерін білдірді және олардың арасында ешқандай блок болған жоқ» - деп санайды (Қойгелдиев, 2009: 331). М. Қойгелдиев ұлтшылдықтың «шабуылы» туралы айыптаулар негізсіз болғанын атап өтті, өйткені Ф. Голощекин «бұл талапты растайтын ешқандай фактілерді келтірмеді. Олар болмады да. Қазақ халқының басқа халықтардың істеріне араласуға ұмтылысы болған жоқ, керісінше, ол ортақ игілік мүддесі үшін олармен ынтымақтастыққа дайын болды» (Сол жерде: 333).

Қазақ өлкелік партия комитетінің үшінші Пленумында «ұлттық жалтарушылардан» идеологиялық үстемдікке ие болған Голощекин, 1927 жылы оппозицияға қарсы кең шабуылға көшті (Сол жерде: 335). 1928 жылы мамырда БК(б)П ОК Қазақстанда партиялық және кеңестік аппаратты тазарту туралы шешім қабылдады. Тазарту нәтижесінде аудандық комитеттердің аппаратында 116 адам қызметінен босатылды (қызметкерлер құрамының 19,5%). 1928 жылдың соңында Қазақстаннан Алаш қозғалысының өзегін құраған және әлі де большевиктердің саясатынан алшақтатылған 44 «буржуазиялық ұлтшылдар» қудаланды.

Жергіліктендіру саясатының екінші кезеңі.

Тәжірибені ескере отырып, ҚазОАК 1926 жылғы 20 мамырдағы қаулысымен лауазымдарды *пайыздық* ауыстыру әдісінен бас тартуға және оны *функционалды* әдіспен ауыстыруға шешім қабылдады (В братском единстве народов СССР, 1972: 254). Ол, «қазақ тілінде іс қағаздарын жүргізуге көшуіне байланысты, осы лауазымдарды қазақ тілін білетін қызметкерлер атқара алатынын негіздеді. Ол орыс, неміс немесе еврей болсын, бірақ егер ол қазақ тілін әңгімеде және жазуда қолдана алса, оны функционалды лауазымдарды ауыстыру үшін де қолдануға болады» (Ряднин, 1928: 36).

Қазақ тіліндегі іс жүргізуге бірінші кезекте көшірілуге тиіс лауазымдардың тізбесі жергіліктендіру саясатына жалпы басшылық жасау міндеті жүктелген Жұмысшы-шаруа инспекциясының (ЖШИ) басшылығымен құрылған арнайы комиссия арқылы айқындалды. Сонымен қатар, өз қызметін одан әрі жалғастыруға ниетті еуропалық ұлт өкілдерінің қазақ тілін меңгеруіне мүмкіндік беру мақсатында іс жүргізуді қазақ тіліне көшірудің кезеңдері мен мерзімдері белгіленді (Сол жерде: онда: 36).

ҚазОАК пен БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің директиваларына сәйкес Жұмысшы-шаруа инспекциясы Халық комиссариаты (ЖШИ ХК) мемлекеттік аппаратта жергіліктендіруге жататын 42 лауазым атауын белгілеп, осы мақсатқа 13 мың штаттық бірлікті резервке бөлді. Алайда, жергіліктендірудің функционалды әдісі де күтілген нәтижеге қол жеткізе алмады. 1927 жылғы наурыздағы мәліметтер бойынша жергілікті аппаратта жоспарланған 11968 лауазымның тек 2567-сі немесе 23,2%-ы жергіліктендірілсе, өлкелік аппараттағы 840 лауазымның небәрі 195-і немесе 23,7%-ы ғана жергіліктендірілген (Кучкин, 1962: 328).

1928 жылғы қаңтарда жергіліктендіру науқанының екінші кезеңі аяқталды. 1928 жылғы 17 қаңтарда өткен ҚазОАК-тың VI шақырылымдағы Екінші сессиясының шешімімен Жұмысшы-шаруа инспекциясы халық комиссариатының жергіліктендіру ісіне қатысты өкілеттіктері Кеңестердің атқару комитеттері жанындағы ұйымдастыру бөлімдеріне берілді. Бұл өзгеріс жергіліктендіру саясатының орталық мемлекеттік басқару деңгейінен жергілікті басқару органдарының құзыретіне ауысқанын көрсетті. Соның нәтижесінде жергіліктендіру жалпы мемлекеттік саясат мәртебесінен айырылып, оны жүзеге асыру жауапкершілігі жергілікті атқарушы органдарға жүктелді.

Сонымен қатар, Ф. Голощекиннің Қазақстанда «Кіші Қазан» бағдарламасын жеделдетіп жүзеге асыру барысында жіберген қателіктері мен өрескел бұрмалаушылықтары, басқарудың әміршіл-әкімшілік әдістері және қуғын-сүргін саясаты 1930-жылдардың басында алапат ашаршылық пен әлеуметтік апатқа алып келді. Оның салдары жаппай аштық, халықтың жаппай қырылуы, тұрғындардың бір бөлігінің елінен тыс жерлерге босып кетуі, шаруашылықтың күйреуі және қазақ халқының әлеуметтік әрі демографиялық тұрғыдан орасан зор шығынға ұшырауымен сипатталды. Осы жағдайларға байланысты, 1933 жылғы қаңтарда Ф. Голощекин Қазақстаннан кері шақырылып, іс жүзінде қызметінен шеттетілді.

Қазақстан өлкелік партия ұйымының басшылығына келген Л. Мирзоян 1933 жылғы қаңтарда өткен БК(б)П Қазақ өлкелік комитеті Пленумында Ф. Голощекин жүргізген ұлттық кадрларды шеттету саясатын сынға алды. Ол өз сөзінде: «Кеңестік аппаратты жергіліктендіру ісі ұзақ уақыт бойы назардан тыс қалды. Жолдас Голощекин бастаған бұрынғы Қазақ өлкелік комитетінің басшылығы Қазақстанның шаруашылық және мәдени дамуы үшін жергіліктендірудің саяси әрі практикалық маңызын түсінбеді. Сондықтан аппаратты жергіліктендіру үшін жеткілікті дәрежеде күрес жүргізілмеді және жергілікті халықты кеңестік әрі шаруашылық аппаратқа тарту ісіне кедергі келтірген ұлыдержавалық шовинистік элементтердің қарсылығына лайықты тойтарыс берілмеді», – деп мәлімдеді (Казахстан к IX съезду, 1935: 227-229). Сонымен қатар, Л. Мирзоян қазақ ұлтшылдығының күшеюін ұлыдержавалық шовинизмнің салдары ретінде бағалап: «Ұлыдержавалық шовинизмнің көріністері қазақ ұлтшылдығының күшеюіне ықпал етіп, оны едәуір дәрежеде қоректендірді», – деген тұжырым жасады (О коренизации, 1934: 4).

1933 жылғы 4 сәуірдегі Қазақ өлкелік комитетінің қаулысы, 1933 жылғы 17 мамырдағы ҚазОАК пен Халық Комиссарлары Кеңесінің декреті, сондай-ақ VIII өлкелік партия конференциясының шешімі 1933 жылдың соңына дейін ҚазОАК, Ағарту халық комиссариаты, Денсаулық сақтау халық комиссариаты, Әділет халық комиссариаты, Әлеуметтік қамсыздандыру халық комиссариаты және Жұмысшы-Шаруа милициясы жүйелерінде іс жүргізуді негізінен қазақ тіліне көшіру міндетін қойды. Сонымен қатар, аталған мекемелерге қазақ халқының үлесі 40 пайыздан асатын барлық аудандармен ресми хат-хабарды қазақ тілінде жүргізу жүктелді. Ал осы комиссариаттар мен мекемелердің облыстық және аудандық органдарында, қазақтар басымдық құрамайтын аудандарды қоспағанда, іс жүргізу мен қызмет толықтай қазақ тіліне көшірілуі тиіс болды.

Аппаратқа техникалық кадрлар даярлау мәселесіне ерекше назар аударылды. Осыған байланысты БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің 1933 жылғы 29 желтоқсандағы шешімімен халық комиссариаттары мен ведомстволарға қазақ халқы арасынан есепшілерді, бухгалтерлерді, статистиктерді, хатшыларды, іс жүргізушілерді және машинисткаларды даярлайтын арнаулы курстар желісін кеңінен ұйымдастыру міндеттелді. Сонымен қатар, таяу кезеңдегі ең өзекті міндеттердің қатарына мемлекеттік аппаратты жергіліктендіру ісіне кедергі

келтірген ұлыдержавалық шовинистік көзқарастағы элементтер мен бюрократиялық шенеуніктердің қарсылығын еңсеру, қазақ кадрларын кеңестік, шаруашылық, кәсіподақ және кооперативтік аппараттарға кеңінен тарту, сондай-ақ орталық мемлекеттік мекемелердің іс жүргізуін қазақ тіліне көшіру жөніндегі партия мен кеңес органдарының директиваларының толық орындалуын қамтамасыз ету енгізілді (Казакстан к IX съезду Советов, 1935: 227-229).

Соған қарамастан, жергіліктендіру үдерісі баяу қарқынмен жүзеге асырылды. Соның нәтижесінде 1935 жылғы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша халық шаруашылығының барлық салаларындағы жұмысшылар мен қызметшілердің жалпы саны 585 540 адамды құрады. Оның ішінде қазақ ұлтының өкілдері 232 605 адам немесе жалпы қызметкерлер санының 39,7%-ын ғана құрады (Социалистическое строительство Казакской АССР, 1936: 236).

Жергіліктендіру саясатының қиындықтары мен сәтсіздікке ұшырау себептері

1. *Жергіліктендірудің ашаршылық жағдайында жүзеге асырылуы.* Жергіліктендіру саясаты ресми түрде жүзеге асырылғанымен, большевиктер билігінің радикалды әлеуметтік-экономикалық реформалары, әсіресе күштеп ұжымдастыру, 1928 жылдан басталған көшпелі және жартылай көшпелі қазақтарды күштеп отырықшыландыру, сондай-ақ жаппай саяси қуғын-сүргін бұл саясаттың әлеуметтік негізін түбегейлі әлсіретті. 1930–1933 жылдардағы алапат ашаршылық, халықтың жаппай қырылуы, тұрғындардың едәуір бөлігінің елден тыс жерлерге босып кетуі, шаруашылықтың күйреуі, саяси қуғын-сүргіннің күшеюі, қазақ халқы санының күрт кемуі, ұлттық зиялы қауым мен дәстүрлі мәдениеттің негізгі өкілдерінің жойылуы ұлттық кадрларды қалыптастыруға қажетті әлеуметтік және мәдени ортаны күйретті. Соның салдарынан жергіліктендіру саясатының басты алғышарттарының бірі – жергілікті ұлт өкілдерінен білікті басқарушы кадрларды даярлау мүмкіндігі айтарлықтай шектелді. Мұндай жағдайда халықты оқыту, кәсіби мамандар даярлау және ұлттық интеллектуалдық әлеуетті қалыптастыру ісін толыққанды жүзеге асыру мүмкін болмады.

2. *Өлкелік партия ұйымы саясатының екіжақты сипаты*

Жергіліктендіру саясатының ресми мақсаты жергілікті ұлт өкілдерінің кадрлық әлеуетін арттыру, ұлттық тілдерді дамыту және мәдениетті қолдау болды. Алайда, Ф. Голощекиннің Қазақстандағы саясаты іс жүзінде декларативтік және жасырын сипаттағы екі бағыттың қатар жүргізілуімен ерекшеленді. Сырттай қарағанда жергіліктендіру жалпыодақтық саясатқа сәйкес жергілікті кадрларды мемлекеттік басқаруға тарту мен ұлттық мәдениеттерді қолдауды көздегенімен, шын мәнінде ол мемлекеттік басқаруды одан әрі орталықтандырумен және ұлттық интеллигенцияны саяси тұрғыдан шектеумен қатар жүрді. Партиялық құжаттарда: «...қазақ большевиктерінің кезекті міндеті ... қазақ ұлтшылдығына және оған бейім ауытқуларға қарсы күресті күшейту болып табылады» деп көрсетілді» (О коренизации, 1934: 4-7). Мұндай ұстаным жергіліктендірудің негізгі қағидаттарына қайшы келді, өйткені ұлттық

кадрларды қолдау мен дамыту олардың саяси сенімсіздігі туралы көзқараспен қатар жүзеге асырылды.

3. Ұлттық кадрларға қарсы қуғын-сүргін және саяси тазалау

1920-жылдардың соңына қарай «буржуазиялық ұлтшылдық» пен «ауытқушылық» айыптары негізінде ұлттық кадрларды саяси тұрғыдан қудалау басталды. 1930-жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін барысында 1920-жылдары даярланған қазақ зиялылары мен ұлттық кадрлардың ондаған өкілі тұтқындалды. Соның салдарынан қазақ тілін, ұлттық мәдениетті және мемлекеттік басқару ісіндегі жергілікті кадрларды дамытуға қабілетті саяси және зияткерлік элита жойылды. Осылайша, кеңестік билік өзі қалыптастырған ұлттық кадрлар корпусын өзі жойып отырды. Ф. Голощекин бастаған өлкелік партия басшылығы ресми түрде қазақ ұлты өкілдерін мемлекеттік басқару, білім беру, мәдениет және партия органдарына тарту қажеттігін жариялағанымен, іс жүзінде қазақ ұлттық интеллигенциясына, әсіресе «Алаш» қозғалысына қатысы бар қайраткерлерге терең сенімсіздік танытып, оларды қоғамдық-саяси өмірден шеттетуге бағытталған саясат жүргізді. Бұл жағдай жергіліктендіру саясатының жарияланған мақсаттары мен оның нақты жүзеге асырылуы арасындағы қайшылықты айқын көрсетті.

4. Ұлттық кадрлардың жетіспеушілігі

Жергіліктендіру саясатының баяу жүзеге асырылу себептерінің бірі ретінде партия және кеңес органдарының ресми құжаттарында ұлттық кадрлардың жетіспеушілігі жиі көрсетілді. 1930 жылы Ф. Голощекин И. Сталинге жолдаған құпия есеп-хатында Қазақстандағы жергіліктендіру саясатының практикалық тұрғыдан жүзеге асуы ұлттық кадрлардың тапшылығына байланысты күрделі қиындықтарға тап болғанын атап өтті. Есептің «Жергіліктендіру» атты төртінші бөлімінде ол 1926 жылдың екінші тоқсанына дейін қолданылған пайыздық норма әдісі нәтижесінде негізінен басшылық және әкімшілік қызметтер жергіліктендірілгенімен, халықпен тікелей жұмыс істейтін буынның жергіліктендірілмегенін: «...халықпен тікелей байланыста болатын негізгі буын әлі жергіліктендірілген жоқ. Кадрлар жоқ...» деп түсіндірді (Голощекин, 1930: 154–155). Алайда, бұл тұжырым жергіліктендіру саясатының ішкі қайшылықтарын айқын көрсетеді. Қазақстанда жоғары білім алған, қазақ тілін, тарихы мен мәдениетін жетік меңгерген, республиканың әлеуметтік-экономикалық даму мәселелері жөнінде өзіндік ұстанымы қалыптасқан жергілікті кадрлар болды. 1920-жылдары жүргізілген жергіліктендіру саясатының нәтижесінде мемлекеттік басқару жүйесіне тартылған осындай мамандардың жаңа буыны қалыптасты. Бірақ, Ф. Голощекин оларды партиялық билікке ұмтылған саяси қарсыластар ретінде қабылдап, олардың мемлекеттік басқарудағы ықпалын шектеуге тырысты (Сол жерде: 155–156). Бұл жағдай жергіліктендірудің жарияланған мақсаты мен оны іске асырудағы нақты саяси тәжірибе арасында елеулі қайшылық болғанын көрсетті.

5. Жергіліктендіруді жүзеге асырудағы ұйымдастырушылық кемшіліктер

Партия мен үкіметтің ресми құжаттарында жергіліктендіру саясатының баяу жүруі оның маңыздылығын жеткілікті дәрежеде бағаламаумен, саясатты жүзеге асыру барысында орын алған бұрмалаушылықтарға қарсы пәрменді күрестің жүргізілмеуімен және республика мен облыс басшылығы тарапынан практикалық басшылықтың әлсіздігімен түсіндірілді (О коренизации, 1934: 20).

Осыған байланысты жергіліктендіру жөніндегі іс-шараларды орындамаған немесе олардың жүзеге асырылуына немқұрайлы қараған лауазымды тұлғаларды қылмыстық жауапкершілікке тарту көзделді. Құжаттарға сәйкес, мұндай әрекеттер үшін Қылмыстық кодекстің 109 және 111-баптары бойынша жауапкершілік белгіленсе, ал жергіліктендіру іс-шараларын қасақана бұзуға немесе саботаж жасауға бағытталған әрекеттер үшін Қылмыстық кодексінің 58–14-бабы бойынша жаза қолданылды (Сол жерде: 28).

6. Формализм және бюрократиялық тәсілдің басымдығы

Партиялық құжаттарда жергіліктендірудің табысты жүзеге асуына негізгі кедергілердің бірі ретінде мемлекеттік аппараттағы ұлыдержавалық шовинистік көзқарастағы және бюрократиялық топтардың қарсылығы аталды. Құжаттарда: «Мемлекеттік аппаратты жергіліктендіруді табысты жүргізуге кедергі келтіретін басты себептердің бірі – аппаратты жергіліктендіруге ұлыдержавалық ұлтшылдық пен шенеуніктік-бюрократиялық элементтердің тікелей қарсылық көрсетуі» деп көрсетілді (Сол жерде: 21). Л. Мирзоян бұл мәселені көтеріп, ұлыдержавалық шовинизмнің ұлттық мәдениетке менсінбей қараудан көрініс табатынын атап өтті. Оның пікірінше, мұндай ұстаным қазақ халқының ұлттық-мемлекеттік дамуын шектеуге және қазақтарды бағынышты ұлт деңгейінде сақтауға ұмтылыстан байқалды (Мирзоян, 1933: 11–15).

Жергіліктендіру саясатының тиімділігін төмендеткен маңызды факторлардың бірі – оны жүзеге асырудағы формализм мен бюрократиялық тәсілдің басым болуы еді. Көп жағдайда жоспарлы көрсеткіштер негізінен төмен біліктілікті қажет ететін қызметтерді (пошта қызметкерлері, хат тасушылар, курьерлер және т.б.) жергіліктендіру арқылы орындалды.

Сонымен бірге, бірнеше мәрте жүргізілген саяси тазалаулар мен қуғын-сүргіндер нәтижесінде ұлттық интеллигенцияның білімді әрі дербес ойлайтын өкілдері басқару жүйесінен аластатылды. Олардың орнына саяси тұрғыдан сенімді, бірақ басқару тәжірибесі мен кәсіби даярлығы жеткіліксіз жас кадрлар тағайындалды. Мұндай кадрлық саясат мемлекеттік басқару аппаратының тиімділігін төмендетіп қана қоймай, орталық билікке толық тәуелді, жергілікті халықтың мүддесін қорғай алмайтын кадрлық құрамның қалыптасуына ықпал етті.

Қорытынды

Жергіліктендіру саясатының тоқтатылуы кездейсоқ құбылыс болған жоқ. Өзінің бастапқы қосарлы логикасы мен ішкі қайшылықтарына, асығыс жүргізілуіне және қажетті инфрақұрылымның болмауына, жүйесіздігі мен идеологиялық қысымға, сондай-ақ орталықтандыру мен қуғын-сүргінге бет бұруына байланысты бұл саясат көбіне декларативтік сипатта болды. Ұлттық

кадрларды қолдау жарияланғанымен, іс жүзінде олар саяси қарсыластар ретінде қарастырылды.

Ф. Голощекиннің өлкені, қазақ халқының ұлттық болмысын жете білмеуі, жергілікті ерекшеліктерді түсінбеуі әрі бағаламауы апатты қателіктерге, соның ішінде 1930–1933 жылдардағы ашаршылыққа алып келді. Республиканың дамуындағы ең маңызды мәселелер бойынша жергілікті бастамалар, оның ішінде жергіліктендіру саясатына қатысты ұсыныстар да, басып-жаншылды. Қуғын-сүргін саясаты қалыптасқан ұлттық кадрларды жойды. Ф. Голощекиннің жүргізіп отырған саясатының зардаптары мен оның басқару әдістерінің жол беруге болмайтын сипаты туралы ескерткен қазақ қайраткерлері социализмнің жаулары және «буржуазиялық ұлтшылдар» ретінде бағаланды. Ол сын айтуға тыйым салып, ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, эволюциялық даму жолын ұсынғандардың барлығын қызметтен шеттетіп, саяси тұрғыдан жоюға қол жеткізді. Соның салдарынан жергіліктендіру саясаты сәтсіздікке ұшырады.

Нәтижесінде елді жайлаған ашаршылық, қуғын-сүргін және соған байланысты әлеуметтік күйзелістер қоғамдық өмірді тұралатып, демографиялық апатқа, мәдени құлдырауға әкелді әрі ұлттық кадрлардың қалыптасуына негіз болатын алғышарттарды күйретті. Мұндай жағдайда Қазақстанда ұлттық кадрларды даярлау мүмкін болмады, ал жергіліктендіру саясаты формальды сипат алып, қазақ қоғамының шынайы өмірінен толықтай алшақтады. Оның орнын орыстандыру мен орталықтандыру саясаты басты. Бұл тілдік және мәдени сабақтастықтың күштеп үзілуіне себеп болды.

Әдебиеттер мен дереккөздердің тізімі:

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚРПА), 139-қ. 1-т. 14-іс. 18-п.

ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. 1. М., - 1940. - 726 с.

В братском единстве народов СССР: Документы и материалы, 1920–1937 гг. Алма-Ата: Казахстан, -1972. - 688 с.

Голощекин Ф.И. Партийное строительство в Казахстане. Сборник речей и статей (1925-1930 гг). Государственное издательство РСФСР, - 1930. - С.151-157.

Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года: Стенографический отчёт. - М.: Политиздат, - 1968. - 904 с.

Декреты Советской власти: сборник / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт истории Академии наук СССР. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 1: 25 октября 1917 г. - 16 марта 1918 г. - 625 с.

Джандосов У. Документы и публицистика (1918–1937 гг.). В 2 т. Т. 1. - Алматы: Қазақстан, - 1999. - 400 с.

Казахстан к IX съезду Советов (1931–1934). Материалы к отчету правительства Казахской АССР IX Краевому съезду Советов. - Алма-Ата: Казахстанское краевое издательство, - 1935. - 257 с.

Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. Алматы, - 2009. - 448 с.

Кучкин А.П. Советизация казахского аула (1926–1929 гг.). - М., - 1962. - 432 с.

Мирзоян Л.И. Двинуть вперед строительство социалистической культуры (Из речи на VI пленуме крайкома ВКП (б), июль 1933 г.) // О коренизации. Сборник руководящих материалов. Составители: Х.Ш. Амрин, Е.И. Князева. - Алма-Ата–Москва: Казкрайгиз, - 1934. - 54 с.

О коренизации. Сборник руководящих материалов. Составители: Х.Ш. Амрин, Е.И. Князева. Алма-Ата–Москва: Казкрайгиз, - 1934. - 54 с.

Ряднин М. Казахстан на путях к социалистическому строительству (Ответ на выступления оппозиции по национальному вопросу). Кызыл-Орда: Казакское государственное издательство, - 1928. - 86 с.

Социалистическое строительство Казакской АССР: экономико-статистический справочник за 1920–1935 гг. // Отв. ред. М.С. Саматов, отв. по вып. А.Т. Лучков; Управление народно-хозяйственного учета КазССР. М.; Алма-Ата: ЦУНХУ Госплана СССР – В/О Союзоргучет, - 1936. - 409 с.

Социалистическое строительство в Казахстане, 1962 - Социалистическое строительство в Казахстане в восстановительный период, 1921–1925 гг.: Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, - 1962. - 592 с.

3-я сессия Казакского Центрального Исполнительного Комитета 5-го созыва (3–8 декабря 1926 г.). Стенографический отчет // Отчет Президиума Казакского Центрального Исполнительного Комитета о работе за время с 5-го Всеказахского съезда Советов до 3-й сессии КазЦИКа 5-го созыва. Коренизация госаппарата. Кызыл-Орда: КазЦИК, - 1926. - 31 с.

VI Всеказакская конференция ВКП(б). 15–23 ноября 1927 г. Стенографический отчет. Кызыл-Орда: Казкрайком ВКП(б), - 1927. - 387 с.

References:

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚРПА), 139-қ. 1-т. 14-іс. 18-п.

ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. 1. М., - 1940. - 726 с.

V bratskom edinstve narodov SSSR: Dokumenty i materialy, 1920–1937 gg. Alma-Ata: Kazahstan, -1972. - 688 s.

Goloshchekin F.I. Partijnoe stroitel'stvo v Kazahstane. Sbornik rechej i statej (1925-1930 gg). Gosudarstvennoe izdatel'stvo RSFSR, - 1930. - S.151-157.

Dvenadcatyj s"ezd RKP (b). 17–25 aprelya 1923 goda: Stenograficheskij otchyot. - М.: Politizdat, - 1968. - 904 с.

Dekrety Sovetskoj vlasti: sbornik / Institut marksizma-leninizma pri CK KPSS, Institut istorii Akademii nauk SSSR. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1957. T. 1: 25 oktyabrya 1917 g. - 16 marta 1918 g. - 625 s.

Dzhandosov U. Dokumenty i publicistika (1918–1937 gg.). V 2 t. T. 1. - Almaty: Kazakstan, - 1999. - 400 s.

Kazahstan k IX s"ezdu Sovetov (1931–1934). Materialy k otchetu pravitel'stva Kazahskoj ASSR IX Kraevomu s"ezdu Sovetov. - Alma-Ata: Kazhastanskoe kraevoe izdatel'stvo, - 1935. - 257 s.

Kojgeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazahstane 1920–1940-h godov. Almaty, - 2009. - 448 s.

Kuchkin A.P. Sovetizaciya kazahskogo aula (1926–1929 gg.). - M., - 1962. - 432 s.

Mirzoyan L.I. Dvinut' vpered stroitel'stvo socialisticheskoy kul'tury (Iz rechi na VI plenum krajkoma VKP (b), iyul' 1933 g.) // O korenizacii. Sbornik rukovodyashchih materialov. Sostaviteli: H.SH. Amrin, E.I. Knyazeva. - Alma-Ata–Moskva: Kazkrajgiz, - 1934. - 54 s.

O korenizacii. Sbornik rukovodyashchih materialov. Sostaviteli: H.SH. Amrin, E.I. Knyazeva. Alma-Ata–Moskva: Kazkrajgiz, - 1934. - 54 s.

Ryadnin M. Kazahstan na putyah k socialisticheskomu stroitel'stvu (Otv. na vystupleniya oppozicii po nacional'nomu voprosu). Kzyl-Orda: Kazakskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, - 1928. - 86 s.

Socialisticheskoe stroitel'stvo Kazakskoj ASSR: ekonomiko-statisticheskij spravochnik za 1920–1935 gg. // Otv. red. M.S. Samatov, otv. po vyp. A.T. Luchkov; Upravlenie narodno-hozyajstvennogo ucheta KazSSR. M.; Alma-Ata: CUNHU Gosplana SSSR – V/O Soyuzorguchet, - 1936. - 409 s.

Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane, 1962 - Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahstane v vosstanovitel'nyj period, 1921–1925 gg.: Sbornik dokumentov i materialov. Alma-Ata: Izd-vo AN Kazahskoj SSR, - 1962. - 592 s.

3-ya sessiya Kazakskogo Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta 5-go sozyva (3–8 dekabrya 1926 g.). Stenograficheskij otchet // Otchet Prezidiuma Kazakskogo Central'nogo Ispolnitel'nogo Komiteta o rabote za vremya s 5-go Vsekazahskogo s"ezda Sovetov do 3-j sessii KazCIKa 5-go sozyva. Korenizaciya gosapparata. Kzyl-Orda: KazCIK, - 1926. - 31 s.

VI Vsekazakskaya konferenciya VKP (b). 15–23 noyabrya 1927 g. Stenograficheskij otchet. Kzyl-Orda: Kazkrajkom VKP (b), - 1927. - 387 s.